

Kustán Magyarai Attila¹

Miért létezik az EU és hol a helye a világban?

Recenzió Böröcz József *Az EU és a világ. Kritikai elemzés című könyvéről* (Kalligram Kiadó, Budapest, 2018)

Eredetileg 2009-ben megjelent, aztán 2018-ban magyar nyelvre is lefordított könyvében Böröcz József az Európai Unió problémáját egyik legérzékenyebb pontján ragadja meg: milyen sors vár az öreg kontinensre a kínai *Egy Övezet – Egy Út* projekt mellett? Az EU, amelynek a szerző álláspontja szerint szerepe „globálisúly-növelési eszközként” szolgálni „az amúgy kóros súlyéltelenségben szenvedő, a középjövedelműtől a jómódúig terjedő európai államok tőketulajdonosi osztálya, államszervezete és polgárai számára”, kiszámíthatatlan jövő elé tekint nemcsak a kínai kezdeményezés miatt, hanem Donald Trump amerikai elnök globális magatartásának köszönhetően is. Könyvében globális és történeti összefüggések sorát alkalmazva fogalmaz meg – mondhatni kompromisszum nélküli – kritikákat az EU-val szemben, olyan kérdésekre keresve választ, mint a politikai-gazdasági konstrukció létrejöttének okai, működési mozgatórugói, kilátásai.

BEVEZETŐ. ÁLLAM, BIRODALOM, EGYÉB?

A könyv bevezetőjében leírja: az EU történelmi, geopolitikai és gazdasági szerkezetét kívánja megvizsgálni, arra keresve választ, hogy milyen céllal, okkal, jelentőséggel bír ez a szervezet – azonban ezzel egy időben a kapitalizmus globális történetét is vizsgálja az EU-n keresztül.

Rávilágít arra, hogy bár első látásra az EU felfogható államként – hiszen vannak választások, parlament, weberi értelemben vett bürokrácia, Bizottság és így tovább –, nincs végrehajtó apparátusa, sem valódi alkotmánya, sem jogosítványa arra, hogy tagállamot szankcionáljon.

Ezt követően vázolja fel könyve paradigmákhoz való viszonyulását: mint írja, az összehasonlító-történeti paradigma problémája, hogy az elemzésekben hajlamos mellőzni a globális rendszert mint olyant, míg a világrendszer-elmélet képviselői bár átfogóbb nagyságrendet elemeznek, az állami vagy kisebb intézményi és szervezeti elemzési egységeket hajlamosak ignorálni. Ő maga az EU-t és a nyugat-európai integrációt a történeti makroszociológiát alkalmazva elemzi.

A továbbiakban – arra kérdezve rá, hogy birodalom-e az Unió – kifejti azt is, az EU-t illető 21. századi elemzéseket olvasva arra jutott: ezeket „nem egy, hanem egyenesen három »visszalépés« – az európai szolipszizmusba, a jelenbe és »Brüsszelbe« való visszahátrálás – jellemzi”.

¹ A szerző újságíró, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem kulturális antropológia szakának végzettje. E-mail: miacimem@gmail.com

A NYUGAT-EURÓPAI GEOPOLITIKA NEMEZISÉRŐL

A továbbiakban Böröcz arra vállalkozik, hogy a nyugat-európai integráció hosszú távú folyamatait értelmezze Európa „hatalomméret”-problémájának tükrében. Kiindulópontja a modernitás előtti afro-eurázsiai területeken észlelhető kilenc kereskedelmi övezet, amelyet Janet Abu-Lughod 13. századi térképéből kölcsönzött. A „Szibéria, Kína, Japán és Dél-Kelet-Ázsia csendes-óceáni partvidékétől Közép- és Nyugat-Ázsián, Kelet- és Közép-Európán, Dél-Ázsián, az Arab-félszigeten, Kelet és Dél-Afrikán át Afrika és Európa atlanti-óceáni partvidékéig” terjedő területen az emberiség közel 95%-a élt ekkor, Nyugat-Európa azonban „megdöbbenően jelentéktelen” szereplő még, részben mert a kereskedelmi hálózat legkisebb területű alrégiója, részben pedig, mert csupán egyetlen másik körzettel áll rendszeres árucseres-kapcsolatban, peremhelyzetéből adódóan. Hogy a helyzete még rosszabb legyen, ötszáz külön joghatóságra tagolódva létezik, az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom létrejötté és erősödése miatt pedig a keleti terjeszkedés is elképzelhetetlen számára mind hatalmi, mind gazdasági értelemben. Ennek tudható be egyébként – írja a szociológus –, hogy Kelet- és Délkelet-Európa társadalmainak „megkésétt tőkés fejlődése” és alternatív útjai alakultak ki, hiszen könnyebben tagolódtak be az afro-eurázsiai rendszerbe, mint a nyugatiba.

A Nyugat hátrányai jól magyarázzák ugyanakkor, hogy a problémákat és a terjeszkedési törekvéseket miért az Európán kívüli világban próbálták megoldani – a következő évszázadokban ez vezet a gyarmatosító politikához.

Felvetődik az a kérdés is, hogy a 18–21. század közötti globális kapitalizmusban a nyugat-európai vállalkozói és állami sikerek mennyiben annak következményei, hogy a világ többi részére kényszerített szabályok az ő versenyképességüket szolgálják – ezzel csökkentve gyengeségük adta strukturális hátrányaikat.

Visszatérünk a modern gyarmatosításhoz: ez rögtön meghatszorozza a közvetlen gazdasági összeköttetéseket, így Afro-Eurázsia leggazdagabb régiójává válik Nyugat-Európa – emellett az amerikai kontinens is bekerül a játszmába. Mivel a területi terjeszkedés égető szükséglet, a politikai hatalmi szétterjedettség ellenére is felmerül egy birodalom eszméje már a 16. századtól. Mégis erőszakra specializálódó államokat működtetnek, és külön-külön próbálják meg az afro-eurázsiai kereskedelembe kapcsolódást. Böröcz tárgyalja a gyarmatosítás hajtómotorjait, illetve azt is, hogy egyáltalán hogyan érhettek el, hogy korábban létező kereskedelmi hálózatokba nyomulnak be.

A továbbiakban gazdasági mélyfúrásokra vállalkozik a szerző. Első ízben a mai nyugat-európai államok gazdasági teljesítményét vizsgálja meg, rámutatva: 1500-ban már jelentős eltéréseket lehetett tapasztalni, Hollandia jelentős előnyével. 1700-ra az ország „történelmi csúcsra” ért, miközben Nagy-Britannia is folyamatosan emelkedett, majd veszítette el vezető szerepét. Böröcz szerint azonban nem elég csak a rátákra figyelni: kiemeli a gazdasági súly fontosságát: a 16. század küszöbén ugyanis Itália és Franciaország gazdasági súlya volt a legnagyobb, az Egyesült Királyság jelentéktelen volt e tekintetben. Kimutatja azt is, hogy a gyarmatosítás ugyan tönkretette Dél-Ázsiát, és csökkentette Kína globális súlyát, tönkretette az afrikai kontinenst és kiküszöbölte az Oszmán és a Habsburg Birodalmat mint vetélytársakat, nem járt a nyugat-európai partnerek súlyának növekedésével. A brit gyarmatosítás következményeként ugyanakkor az Egyesült Államok globális súlya jelentősen megnövekedett, és még Oroszország, majd a

Szovjetunió is. A szerző szerint a tanulság, hogy a súly növelése belső korlátokba ütközhet, Nyugat-Európa államai pedig „valószínűleg elérték modern kori növekedésük határait”, miközben a felhalmozási ráta jelentősen növekedett.

A GLOBÁLIS URALOM SZERKEZETVÁLTOZÁSÁRÓL

Az afro-eurázsiai rendszert az átalakulások kétféleképpen érintették: korábban elszigetelt részeket is bevontak ebbe, ráadásul mindez Nyugat-Európa-központúvá vált. Böröcz a fejezetet ennek a rendszernek létrejöttére, működésére és összeomlására szenteli.

Mindenekelőtt birodalmi viszonyok típusait tisztázza: az első a belső uralmi viszony, amely a birodalmi centrumok és a körükbe tartozó alattvalók kapcsolatát jelöli, a második homóarchikus birodalmi kötelék, amely a centrum és az alárendelt egységek viszonya. A harmadik típus a birodalmak közötti kapcsolatokat jelöli. Mindemellett két birodalomtípusról ír a szerző: az egybefüggőkről és széttagoltakról, amelyeket tengerentúli gyarmatbirodalmaknak nevez.

Az utóbbi jelentőségéről írva rávilágít: ez a struktúra terjed ki a világra később, és ez javítja a nyugat-európai hatalmak helyzetét – miközben az Európán kívüli társadalmak alárendelt helyzetbe kényszerültek. Ezt a modellt ugyanakkor többen is megkísérelték lemásolni a kontinensen belül és kívül – teszi hozzá. A továbbiakban részletes leírást kapunk arról, hogy a gyarmati hálózatok hogyan alakultak és változtak az évszázadok során, egészen a 20. század derekáig, amikor a gyarmatbirodalmak mérete drasztikusan csökkent, 2007-re „jelentősen összezsugorodott”.

A fejezet utolsó oldalain Böröcz átveszi a gyarmatosítás elterjedését és hanyatlását, kiemelve ebben a magánvállalatok központi szerepét, és a tényt, hogy a gyarmattartó társadalmak sokáig nem tudták, mi történik valójában a gyarmatokon. Kitér arra is: a nyugat-európai államok beföldön a profitelsajátító osztályok uralmát védték meg, lehetőséget adtak a gyarmatokon a nyugat-európai polgárság uralmának újratermelődéséhez, globális geopolitikai szinten pedig a fennálló feszültségeket közvetlen konfliktussal „kezelték”, ha más megoldás nem működött. Mindez a „politikai” (idézőjel a szerzőtől) mező három részre válását is jelentette: a belföldi problémákra, „gyarmatügyekre” és „külpolitikára” válást.

Böröcz felvázolja: a nyugat-európai terjeszkedés mellett jelentősége van annak, hogy az Európán kívüli gyarmatbirodalmak között is versengés indult el, illetve polarizálódtak „egyes álmamföldöttek, birodalmi hierarchiák belső hatalmi viszonyai”. A gyarmatosítás során bár kiterjeszhetővé vált egy saját érdekeket érvényesítő globális rendszer, az egybefüggő birodalmak esetében ez nem működött, így „metaszintű” rivalizálás alakult ki a gyarmati és egybefüggő birodalmak között. Éppen Kína ellenállása kellett ahhoz, hogy érthető legyen: elfogytak az új területek, amelyeket gyarmatosítani lehet. Ezután bomlott meg az együttműködés-, versengés- és konfliktusminták közötti egyensúly. A második világháború okozta pusztítás ugyanakkor fontos szerepet játszott abban, hogy az európai államok új magatartását kikényszerítő rendszer jöjjön létre.

A TULAJDONVISZONYOK GEOPOLITIKÁJÁRÓL

A könyv következő fejezetében Böröcz az államszocialista országok világrendszerre gyakorolt hatását írja le. Mint megjegyzik, a globális tőke uralmának új kihívást jelent az 1917-es orosz forradalom, az EU megértése szempontjából szintén fontos szerepe van a jelenségnek. Úgy véli, az államszocialista társadalmak története fontos, hogy megértsük a jelen globális ellentéteket.

A szerző erős kritikával illeti a témát érintő szakirodalmat (annak legalábbis általános vonásait), ő maga ehhez híven igyekszik árnyaltan megközelíteni az államszocialista országoknak a marxi hagyatékhoz való viszonyulását, illetve azt a posztkapitalista logikát, amely többé-kevésbé meghatározta azokat. Mint leírja: Marx és Engels számára egy új társadalmi rend szocialista, amennyiben a munkaerő termékének mások általi magánkisajátítását a magántulajdon törvénytelenné teszi, illetve amennyiben az államot a munkásosztály uralja, és bekövetkezik egy gyors technológiai és gazdasági fejlődés, a társadalom előnyére. Böröcz a „létezett államszocialista” országok meghatározásakor az első kritériumot választotta ki.

Mint azt statisztikai adatokkal igazolja, a szocialista gazdaságok globális gazdaságtörténete sikeres, miközben a prognosztizált szocialista forradalom elmaradt, az örökös fenyegetettség pedig jellemezte viszonyát a kapitalista államokkal – ahogyan Böröcz megjegyzi, „a birodalmi rivalizálás minden megkülönböztető jegyét magukon viselték”, miután a magántulajdonon alapuló kizsákmányolás intézményeinek eltörlése frusztrációt okozott. A Szovjetunió a fenyegetésre centralizációval válaszolt, ez pedig évtizedekre korlátozta a belső átalakulásokat, reformokat.

A gazdasági erőt illusztrálandó, a szerző kitér arra: az államszocialista gazdaságok részesedése a bruttó világermelésből 18-20% körül volt, és 1989-et követően is a teljes értékűtől 18,9%-át tették ki. A nyolcvanas évek már a hanyatlás korszaka volt, ezalól pedig csak Kína és Vietnam felívelő pályafutása jelentett kivételt. A monolitikus egység-képtől eltérően Böröcz hat különböző mintát mutat ki: az első a Szovjetunió és Lengyelország fordított U-ja, a második egy ingadozást követően erőteljes növekedés Kínában, a harmadik egy hosszú növekedés utáni erőteljes zuhanás Romániában, Jugoszláviában, Bulgáriában; a negyedik fordított U, majd két-dimenziós összehúzódás az NDK-ban, az ötödik mérsékelt, lassú növekedés, majd süllyedés Csehszlovákiában és Magyarországon, végül a hatodik a folyamatos lecsúszás, elsősorban a kis, perifériás országoknál. Rámutat arra is, egységes tömbről már csak azért sem lehet szó, mert a KGST és a Varsói Szerződés soha nem volt teljes átfedésben.

A szerző kitér arra is, a tulajdonviszonyok globális geopolitikája és az EU összefüggéseinek egyik fontos eleme a regionalitás, az államszocialista átalakulások esetében ez egyértelműen kimutatható – az összeomlást vizsgálva hasonló eredményre juthatunk.

Mint azt leírja: a világgazdaság, amennyiben regionális szerveződését vesszük figyelembe, három centrumrégióval bír: Észak-Amerikával (ahol az USA hegemon regionális hatalom), Nyugat-Európával (amelynek csúcán az EU áll), illetve Kelet-Ázsiával, ahol Kína és Japán versengett a regionális hegemoniáért.

Következtetéseiben úgy fogalmaz: Kelet-Európában az államszocializmusok bukása Európán kívülre helyezte a „rendszer-verseny” színhelyét, ez pedig komoly lehetőségeket nyitott a nyugat-európai tőke előtt. Mindemellett a kilencvenes évektől a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos konfliktusok törésvonala Ázsiába került így át.

A SÚLY RUGALMASSÁGÁRÓL

Böröcz a második világháborút követő jelentős változásokról leírja: gyökeresen megváltoztak a geopolitikai-gazdasági körülmények, és bár a nyugat-európai államok formális függetlensége helyreállt, egyrészt a gyarmati uralom legitimitása megszűnt, másrészt a belföldi osztályviszonyok felborultak. Eközben a Szovjetunió, ha nem is gazdaságilag, de geopolitikai értelemben az USA vetélytársává vált – ez pedig sürgette a nyugat-európai integráció folyamatát, különösen, hogy újabb országok váltak államszocialistává.

Mint azt a szerző megjegyzi: a nyugat-európai átalakulás koncentrikus körök kiépítésével leírható, a földrajzi mag köré. Az első fontos kör a Marshall-terv, a második a NATO létrehozása, a harmadik az EU-é. Böröcz szerint a Marshall-terv meglehetősen szerény segélynek számított, fontosabb geopolitikai következményekkel – hiszen úgy volt megalkotva, hogy a Szovjetunió visszautasítsa azt.

Böröcz az EU és NATO bővülését részletezve kitér arra: a két szervezet közötti nagy átfedés járul hozzá ahhoz, hogy az EU miért nem válik állammá – azaz a külső védelem NATO általi biztosítása az EU-tagállamok számára. Ez a helyzet kizárja „a szervezett erőszak pán-nyugat-európanizálását”, miközben az EU folyamatosan átalakulóban van.

Mint azt a szerző felvázolja: az Európai Unió növelte a tagállamok és az USA érdekeltségét a nyugat-európai államok fennmaradásában és integritásában, a gazdasági és politikai működéshez elégséges mozgásteret hagyva. Felvillant egy hálózatrendszert, amely a geopolitikai sikertörténetet magyarázza: az első eleme ennek az EU-központot tagállamokhoz fűző kapcsolatrendszer, a második a kormányközi szervezeteken keresztül gyakorolt globális befolyás, a harmadik a „keleti bővítés”, a negyedik pedig az EU-ban levő multinacionális vállalatok részvétele a nemzetközi hatalmi folyamatokban. Az első elemet tárgyalva kifejti: az EU egyfajta metaállamként működik a tagállamok fölött, azonban nincs végrehajtó apparátusa, amely így eltávolítja az EU-t az állampolgároktól. A második elemet tárgyalva ismét kitér a NATO és EU viszonyrendszerére, illetve azokra a kormányközi szervekkel fenntartott kapcsolatokra, amelyekben hatalmas erőt képvisel – a Világkereskedelmi Szervezetben például, írja a szerző, az EU „egyetlen hatalmas szavazatösszehangoló (...) tárgyaló gépezet”. A harmadik elemről írva kijelenti: a „keleti bővítés”, pontosabban a tagfelvétel gazdasági és geopolitikai szempontból „egyértelműen az EU-nak kedvez”, a szuverenitás részleges felmondásához egy távoli jövőhöz kapcsolt ígéret társul. A negyedik elem tárgyalásakor leírja: erőteljes lobbitevékenység zajlik a transzatlanti piac megvalósításáért, „az EU alapjában véve »elitpaktum« a világ néhány leghatalmasabb cége (...) és a brüsszeli központ »politikai vállalkozóinak« nevezett csoport között”.

Böröcz szerint az Európai Uniót vizsgálva az összes érintettet érdemes vizsgálni, a tagállamoktól a vállalatokon át a különböző dinamikákig. Az EU ugyanis „tisztá” marad a legkülönbözőbb ügyekben, legyen szó a NATO-ról, multinacionális vállalatokról, amelyekhez társadalmi és környezetromboló erőszak kötődik. Míg tehát az EU mint metaállam nem birtokol erőszak-eszközöket, az elszámoltathatóság kérdésével sem kell szembesülnie – írja a szociológus.

Az EU ugyanakkor nem tekinthető születőben levő globális államnak, ambíciója csupán Európára korlátozódik, többek között azon létező felfogás miatt, amely az „európaiságot” hirdetve egy hierarchikusnak tekintett világban Nyugat-Európát a csúcsra képzeli.

A szerző az EU összetett szerkezetét vizsgálva visszatér a globális súly kérdéséhez: míg a tag-államok a világössztermék kevés százalékát adják ki, az EU mint szereplő már a húsz-harminc százalék közötti sávba kerül. Bár ez a lépés békés úton hozott létre egységes aktort, az EU-n kívüli résztvevők mozgásterét szűkítette – sőt az EU a gazdasági súly terén a globális egyenlőtlenségek „módszeres és egyre erősebb forrása”.

Az EU-t államisággal kapcsolatos terheinek hiánya meglehetősen rugalmassá teszi, egyebek mellett, mert egymást válthatja az egységes fellépés és a „nemzetállami” megjelenés a nemzetközi szinten – jó példa erre az ENSZ, amely közgyűlésében az USA-nak egy szavazata van, az EU-nak viszont 28. A bővülés ráadásul folyamatosan újabb államapparátusokat épít be a hatáskörébe, amelyeket nem köteles fenntartani vagy újratermelni. Kelet-Európa betagozódása nemcsak a gyártókapacitást és munkaerőt jelenti, hanem földgázot, kőolajat, elektromos áramot és más nyersanyagokat is, amelyek Nyugat-Európa biztonságához járulnak hozzá, ugyanakkor a belbiztonsági, határvédelmi, katonai és hírszerző apparátus is rendelkezésükre áll így – figyelmeztet a szerző. Hozzáteszi: a NATO-n keresztül az USA szintén befolyást szerez a régióban, mintegy ütközőzónává alakítva azt át.

Böröcz szerint amennyiben a TTIP megvalósulna, az olyan befolyást jelentene a világgazdaság fölött, amely nem maradna politikailag fenntartható, és a két fél közötti konfliktusokat is erősítené. Az EU „megdőbentően rasszista közös bevándorlási politikája” fokozottá teszi a centrumországok és a világ többi része közötti konfliktust, ez pedig egységes ellenálláshoz vezethet utóbbiak részéről, az „észak–dél” választóvonalon.

Böröcz könyve kiutat mutat egyrészt a provinciális, vulgárisan nacionalista EU-értelmezésekből, amelyek meglehetősen népszerűnek mutatkoznak (nemcsak) a kelet-közép-európai régióban, de azokat a magasatos narratívákat is tompítja, amelyek egy értékorientált, humanista Európai Uniót vizionálnak, amely ráadásul maradéktalanul képes ezeket az értékeket képviselni – másokkal és önmagával szemben.